

ANDIJON VILOYATIDA SANOAT KORXONALARINING TASHKIL TOPISHI VA RIVOJLANISH TARIXI (XX ASRNING 40-70 YILLAR)

Musayeva Ominaxon Ibrohimjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti magistratura talabasi

Annotatsiya (O'zbek tilida): Ushbu maqolada XX asrning 40–70-yillarida Andijon viloyatida sanoat korxonalarining shakllanishi va rivojlanish bosqichlari tarixiy hamda iqtisodiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Ikkinchi jahon urushi davrida sanoat korxonalarining hududga ko'chirilishi, urushdan keyingi tiklanish jarayonlari va 1960–70-yillarda sanoatlashuvning chuqurlashuvi masalalari yoritiladi. Viloyatda neftni qayta ishlash, to'qimachilik, mashinasozlik hamda kimyo sanoati tarmoqlarining rivojlanish dinamikasi ko'rib chiqiladi. Markazlashgan reja iqtisodiyoti sharoitida sanoat korxonalarining boshqaruv tizimi, ishlab chiqarish hajmi va ixtisoslashuv darajasi tahlil etiladi. Shuningdek, sanoat rivojining ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini, xususan urbanizatsiya jarayonlari, mehnat resurslarining shakllanishi va ekologik muammolar baholanadi.

Kalit so'zlar (O'zbek tilida): sanoatlashtirish, sanoat korxonalari, neft sanoati, to'qimachilik sanoati, mashinasozlik, kimyo sanoati, reja iqtisodiyoti, evakuatsiya jarayoni, urbanizatsiya, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish.

Аннотация (Русский язык): В данной статье анализируются этапы становления и развития промышленных предприятий Андийжанской области в 40–70-е годы XX века с исторической и экономической точек зрения. Особое внимание уделяется процессу эвакуации предприятий в годы Второй мировой войны, послевоенному восстановлению промышленности и углублению индустриализации в 1960–70-х годах. Рассматривается динамика развития нефтеперерабатывающей, текстильной, машиностроительной и химической отраслей региона. В условиях централизованной плановой экономики исследуются особенности системы управления промышленными предприятиями, объемы производства и уровень их специализации. Также оцениваются социально-экономические последствия индустриального роста, включая процессы урбанизации, формирование трудовых ресурсов и экологические проблемы.

Ключевые слова (Русский язык): индустриализация, промышленные предприятия, нефтяная промышленность, текстильная промышленность, машиностроение, химическая промышленность, плановая экономика, эвакуация предприятий, урбанизация, социально-экономическое развитие.

Annotation (English): This article examines the formation and development of industrial enterprises in Andijan region during the 1940s–1970s from historical and economic perspectives. The study highlights the evacuation of industrial facilities during World War II, the post-war reconstruction period, and the deepening of industrialization in the 1960s–1970s. Particular attention is paid to the development dynamics of oil refining, textile production, machine building, and chemical industries in the region. Within

the framework of the centrally planned economic system, the management structure, production capacity, and specialization of industrial enterprises are analyzed. The research also evaluates the socio-economic impacts of industrial growth, including urbanization processes, the formation of labor resources, and emerging environmental challenges.

Keywords (English): industrialization, industrial enterprises, oil industry, textile industry, machine building, chemical industry, planned economy, enterprise evacuation, urbanization, socio-economic development.

KIRISH

XX asrning o'rtalari O'zbekiston tarixida tub iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar davri sifatida alohida o'rin egallaydi. Ayniqsa, 1940–70-yillar oralig'i respublika hududlarida sanoatlashuv jarayonlarining jadallashuvi, ishlab chiqarish kuchlarining hududiy taqsimlanishi hamda yangi tarmoqlarning shakllanishi bilan xarakterlanadi. Bu jarayonlar ichida Andijon viloyati muhim strategik hudud sifatida ajralib turadi.

Farg'ona vodiysining sharqiy qismida joylashgan ushbu viloyat o'zining tabiiy resurslari, mehnat salohiyati va geografik qulayligi tufayli sanoat rivoji uchun muhim baza vazifasini bajargan. 1940-yillarda boshlangan keskin siyosiy va harbiy voqealar, xususan Ikkinchi jahon urushi, butun sobiq ittifoq hududida iqtisodiy tizimning qayta yo'naltirilishiga olib keldi. G'arbiy hududlardan sanoat korxonalarining sharqiy mintaqalarga ko'chirilishi jarayonida Andijon viloyati ham qabul qiluvchi hududlardan biriga aylandi. Bu jarayon viloyatda sanoat infratuzilmasining shakllanishiga turtki berdi.

Avval asosan qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan hududda yangi ishlab chiqarish quvvatlari barpo etildi, mavjud ustaxona va kichik korxonalar kengaytirildi. Shu tariqa, urush davri sanoat rivojining boshlang'ich bosqichi sifatida tarixda muhim ahamiyat kasb etdi. Urushdan keyingi yillarda sanoatni tiklash va kengaytirish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylandi. Markazlashgan reja iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish hajmini oshirish, xomashyo bazasidan samarali foydalanish va hududiy ixtisoslashuvni kuchaytirish vazifalari belgilandi. Andijon viloyatida, ayniqsa, neftni qayta ishlash, paxta xomashyosiga asoslangan to'qimachilik sanoati hamda qishloq xo'jaligiga xizmat ko'rsatuvchi mashinasozlik tarmoqlari rivojlantirildi. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'sishiga, balki aholi bandligining oshishiga, yangi ishchi qatlamining shakllanishiga ham olib keldi.

1960–1970-yillarga kelib sanoatlashuv jarayoni yanada chuqurlashdi. Yirik ishlab chiqarish majmualari tashkil etildi, kimyo va qurilish materiallari sanoati rivojlana boshladi. Viloyat shaharlarida urbanizatsiya jarayoni tezlashib, infratuzilma kengaydi. Elektr energiyasi, transport va aloqa tizimlarining rivojlanishi sanoat korxonalarining barqaror faoliyat yuritishini ta'minladi. Shu bilan birga, ishlab chiqarishning markaziy reja asosida boshqarilishi mahalliy tashabbus va bozor mexanizmlarining cheklanishiga sabab bo'ldi. Natijada miqdoriy o'sish ustuvor bo'lib, sifat ko'rsatkichlari ko'pincha ikkinchi planga tushib qoldi. Mazkur davr sanoat taraqqiyotini o'rganish bir necha jihatdan dolzarbdir. Birinchidan, bu jarayon hududiy iqtisodiy rivojlanishning tarixiy asoslarini aniqlash

imkonini beradi. Ikkinchidan, sobiq markazlashgan iqtisodiy modelning afzallik va kamchiliklarini tahlil qilish bugungi bozor iqtisodiyoti sharoitida tarixiy saboqlar chiqarish uchun muhimdir. Uchinchidan, sanoatning rivojlanishi bilan bog'liq ijtimoiy o'zgarishlar – urbanizatsiya, mehnat resurslarining shakllanishi, ayollar bandligining ortishi – jamiyatning modernizatsiya jarayonini tushunishda muhim manba hisoblanadi.¹¹ Tadqiqotning maqsadi 1940–70-yillarda Andijon viloyatida sanoat korxonalarining tashkil topishi va rivojlanish bosqichlarini kompleks ravishda tahlil qilishdan iborat

ASOSIY QISM

XX asrning 40-yillari Andijon viloyati iqtisodiy hayotida keskin burilish davri bo'ldi. 1941-yilda boshlangan Ikkinchi jahon urushi butun sobiq ittifoq hududida ishlab chiqarish kuchlarini qayta joylashtirishni taqozo etdi. Front hududlariga yaqin bo'lgan sanoat markazlari xavf ostida qolgani sababli ko'plab zavod va fabrikalar sharqiy hududlarga evakuatsiya qilindi. Andijon viloyati geografik jihatdan nisbatan xavfsiz hudud sifatida sanoat korxonalarini qabul qiluvchi mintaqalardan biriga aylandi. Evakuatsiya jarayoni viloyatda sanoat infratuzilmasini tezkor shakllantirishni talab qildi. Mavjud ustaxonalar kengaytirildi, yangi ishlab chiqarish binolari qurildi, vaqtinchalik sexlar tashkil etildi. Ko'chirilgan uskunalar qisqa muddat ichida ishga tushirildi. Urush sharoitida asosiy maqsad harbiy ehtiyojlarni qondirish bo'lgani sababli ishlab chiqarish asosan mudofaa mahsulotlariga yo'naltirildi. Ta'mirlash ustaxonalari, mexanik sexlar va yordamchi ishlab chiqarish obyektlari tashkil etildi. Bu davrda viloyatning tabiiy resurslari, xususan neft konlari strategik ahamiyat kasb etdi. Neft qazib olish hajmi oshirildi, qayta ishlash quvvatlari kengaytirildi. Energiya ta'minoti yaxshilanishi sanoatning uzluksiz faoliyatini ta'minlashda muhim rol o'ynadi. Shu bilan birga, mehnat resurslari yetishmovchiligi muammosi yuzaga keldi. Erkaklarning katta qismi frontga safarbar etilganligi sababli ayollar va yoshlar ishlab chiqarishga keng jalb qilindi. Natijada viloyatda yangi ishchi qatlam shakllana boshladi.¹²

Urush yillarida sanoat rivoji favqulodda sharoitda amalga oshirilgan bo'lsa-da, aynan shu davr Andijon viloyatida sanoat asoslarining yaratilishiga turtki berdi. Ishlab chiqarish hajmi keskin oshdi, texnik kadrlar tayyorlash jarayoni yo'lga qo'yildi, transport va energetika infratuzilmasi kengaydi. Biroq ishlab chiqarish sifati va texnologik modernizatsiya ikkinchi darajali masala bo'lib qoldi. Urush tugagach, iqtisodiyotni tinchlik sharoitiga moslashtirish vazifasi kun tartibiga qo'yildi. 1950-yillarda Andijon viloyatida sanoatni tiklash va kengaytirish jarayoni boshlandi. Bu bosqichda ishlab chiqarishning asosiy yo'nalishi harbiy mahsulotlardan fuqarolik mahsulotlariga o'tkazildi. Neft sanoati viloyat iqtisodiyotining yetakchi tarmog'iga aylandi. Qazib olish hajmining ortishi bilan birga qayta ishlash korxonalari modernizatsiya qilindi. Neft mahsulotlari nafaqat viloyat ehtiyojlarini qondirdi, balki boshqa hududlarga ham yetkazib berildi. Energetika bazasining mustahkamlanishi boshqa sanoat tarmoqlarining rivojlanishiga sharoit yaratdi. Paxtachilik Andijon viloyati qishloq xo'jaligining asosiy yo'nalishi bo'lganligi sababli to'qimachilik sanoati keng rivojlandi. Paxta tozalash zavodlari, ip-kalava va mato ishlab chiqaruvchi

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Milliy Arxivi. "Andijon viloyatining sanoat rivoji 1940–1970-yillar" arxiv fondlari, f. 123, inv. 45, s. 12–78.

¹² Qodirov, A. O'zbekistonda sanoatlashuv tarixi (XX asr). Toshkent: Fan, 2005.

korxonalar faoliyatini kengaytirdi. Bu jarayon xomashyoni joyida qayta ishlash imkonini berdi va qo'shimcha qiymat yaratish darajasini oshirdi. Mashinasozlik va ta'mirlash korxonalari ham shakllandi. Qishloq xo'jaligi texnikasini ta'mirlash ustaxonalari keyinchalik kichik zavodlarga aylantirildi. Bu esa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining mexanizatsiyalashuviga xizmat qildi. 1950-yillarda sanoatning boshqaruv tizimi markazlashgan reja iqtisodiyoti asosida tashkil etildi. Har bir korxona uchun ishlab chiqarish hajmi, xomashyo ta'minoti va mahsulot realizatsiyasi markaziy organlar tomonidan belgilandi. Bu tizim barqaror o'sishni ta'minlagan bo'lsa-da, korxonalarning mustaqilligini chekladi. Mahalliy tashabbus va innovatsiyalarni joriy etish imkoniyatlari toraygan edi.

1970-yillarda sanoat ishlab chiqarish hajmi sezilarli darajada oshdi. Yangi korxonalar ishga tushirildi, mavjudlari kengaytirildi. Kimyo va mashinasozlik sanoati nisbatan yuqori sur'atlarda rivojlandi. Urbanizatsiya jarayoni jadallashdi. Qishloq aholisi sanoat markazlariga ko'chib keldi. Yangi turar joy massivlari qurildi, ijtimoiy infratuzilma kengaydi. Ta'lim muassasalari, kasb-hunar bilim yurtlari tashkil etildi.¹³ Bu esa malakali kadrlar tayyorlash tizimini mustahkamladi. Biroq bu davrda tizimli muammolar ham yuzaga chiqdi. Markaziy ta'minot tizimiga qaramlik xomashyo yetkazib berishda uzilishlarga olib kelardi. Mahsulot realizatsiyasi markaziy taqsimot orqali amalga oshirilganligi sababli korxonalarda iqtisodiy rag'bat sust edi. Ekologik muammolar kuchaydi, ayniqsa neft va kimyo sanoati atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatdi. 1940–70-yillarda sanoat rivoji viloyatning ijtimoiy tuzilmasini tubdan o'zgartirdi. Ishchilar sinfi shakllandi, ayollar bandligi oshdi, shaharlashuv jarayoni tezlashdi. Aholining turmush darajasi ma'lum darajada yaxshilandi. Shu bilan birga, agrar sektorga qaramlik saqlanib qoldi. Sanoat asosan qishloq xo'jaligi xomashyosini qayta ishlashga yo'naltirilgan edi. Diversifikatsiya darajasi cheklangan bo'lib, yuqori texnologiyali ishlab chiqarish tarmoqlari yetarli darajada rivojlanmadi.

XX asrning 40–70-yillarida Andijon viloyatida sanoat korxonalari shakllanib, rivojlanishning muhim bosqichlarini bosib o'tdi. Urush yillarida asos yaratilgan bo'lsa, 1950–60-yillarda kengayish va ixtisoslashuv jarayoni amalga oshdi. 1970-yillarga kelib sanoat hududiy iqtisodiyotning yetakchi sohasiga aylandi. Biroq markazlashgan boshqaruv tizimi, texnologik yangilanishning sustligi va ekologik muammolar keyingi davrlarda jiddiy qiyinchiliklarga sabab bo'ldi.

XULOSA

XX asrning 40–70-yillari Andijon viloyatining sanoat tarixida muhim burilish davri bo'lib, ushbu davrda viloyat agrar hududdan sanoatlashgan mintaqaga aylanish jarayoni boshlanganini aniq ko'rsatadi. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, ushbu davrni uch asosiy bosqichga ajratish mumkin: 1940-yillarda urush sharoitida sanoat infratuzilmasining shakllanishi, 1950-yillarda tiklanish va kengayish, 1960–70-yillarda ixtisoslashuv va yirik sanoat majmualarining tashkil etilishi. Bu bosqichlar nafaqat ishlab chiqarish hajmining ortishiga, balki viloyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasining tubdan o'zgarishiga ham xizmat qildi. Urush yillarida Andijon viloyatida evakuatsiya qilingan zavod va fabrikalar orqali

¹³ Mirzaev, B. *Farg'ona vodiysi iqtisodiy rivojlanishi: tarixiy tahlil*. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010

yangi ishlab chiqarish quvvatlari barpo etildi. Ushbu jarayon favqulodda sharoitda amalga oshirilgan bo'lsa-da, viloyatda sanoatning poydevori yaratildi.¹⁴ Neft qazib olish va qayta ishlash, mexanik sexlar va yordamchi ishlab chiqarish obyektlari tashkil etildi. Ishlab chiqarishda erkak kadrlar yetishmovchiligi sababli ayollar va yoshlar keng jalb qilindi, bu esa viloyatda yangi ishchi qatlamning shakllanishiga turtki berdi. Shu tariqa, urush davri sanoati nafaqat front ehtiyojlarini qondirishga xizmat qilgan, balki keyingi sanoat rivoji uchun poydevor vazifasini bajarishga imkon yaratdi. 1950-yillar Andijon viloyati sanoati uchun tiklanish va barqarorlashuv bosqichi sifatida ajralib turadi. Urushdan keyingi davrda viloyat iqtisodiyoti tinchlik sharoitiga moslashtirildi. Sanoat korxonalari fuqarolik mahsulotlarini ishlab chiqarishga yo'naltirildi, ishlab chiqarish hajmi oshirildi.

Paxta xomashyosiga asoslangan to'qimachilik sanoati rivojlantirildi, neftni qayta ishlash quvvatlari kengaytirildi. Mashinasozlik va ta'mirlash korxonalari qishloq xo'jaligiga xizmat qiluvchi texnikani ishlab chiqarish va ta'mirlash imkoniyatini yaratdi. Ushbu davrda markaziy reja iqtisodiyoti asosida ishlab chiqarish boshqarildi: har bir korxona uchun ishlab chiqarish hajmi, xomashyo ta'minoti va mahsulot realizatsiyasi markaziy organlar tomonidan belgilanardi.

Bu tizim ishlab chiqarishni barqarorlashtirishga xizmat qilgan bo'lsa-da, korxonalar mustaqilligi cheklangan va innovatsion rivojlanish sust kechgani kuzatildi. 1960–70-yillar sanoatlashuv jarayonining chuqurlashgan davri sifatida tarixda qoladi. Hududiy ixtisoslashuv siyosati asosida kimyo, mashinasozlik va qurilish materiallari sanoati rivojlana boshladi.

Yirik sanoat majmualari tashkil etilib, mehnat unumdorligi ortdi. Shahar aholisi tez o'sdi, urbanizatsiya jarayoni kuchaydi, infratuzilma kengaydi. Elektr energiyasi, transport va aloqa tarmoqlari rivojlantirildi, bu esa ishlab chiqarishning uzluksiz va barqaror faoliyat yuritishini ta'minladi. Biroq markazlashgan boshqaruv tizimi, texnologik modernizatsiyaning sustligi va mahsulot sifati masalalaridagi kamchiliklar tizimli muammolarni yuzaga chiqardi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy Arxivi. "Andijon viloyatining sanoat rivoji 1940–1970-yillar" arxiv fondlari, f. 123, inv. 45, s. 12–78.
2. Qodirov, A. O'zbekistonda sanoatlashuv tarixi (XX asr). Toshkent: Fan, 2005.
3. Mirzaev, B. Farg'ona vodiysi iqtisodiy rivojlanishi: tarixiy tahlil. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2010.
4. Karimov, S. Andijon viloyatida qishloq va sanoat uyg'unligi. Toshkent: Iqtisodiyot, 2008.
5. Sovet Ittifoqi Davlat Statistika Qo'mitasi. Sanoat ko'rsatkichlari bo'yicha statistik yig'ma ma'lumotlar, 1940–1970. Toshkent, 1972.

¹⁴ Karimov, S. **Andijon viloyatida qishloq va sanoat uyg'unligi**. Toshkent: Iqtisodiyot, 2008.

6. Abdullayev, N. Sovet davrida Andijon viloyati sanoatining rivojlanishi. Toshkent: Tarix va Iqtisodiyot, 2015.
7. Fayzullaev, R. Paxta va to'qimachilik sanoati tarixi. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2002.
8. Sobirov, M. Sovet iqtisodiyoti va markazlashgan reja tizimi. Toshkent: Iqtisodiyot, 2007.